

Hoofdstuk IV: De vroegmoderne Utopieën

Thomas Morus – Erasmus van Rotterdam – Francis Bacon

a) Inleiding

Aan het begin van de nieuwe tijd komt het **literaire genre van de reisromans** op. In deze context staan de zogenaamde '**utopieën**', die steeds een voorstelling van een ideaal staatswezen schetsen en aanbevelen. Gemotiveerd worden deze utopieën ook door de ontdekking van nieuwe werelddelen (Amerika; zeeweg naar India), door de droom van een oud, verloren paradijs (de 'genadevolle' oertoestand; de 'goede wilde'), maar ook door een toenemende mate van rationele constructie van het menselijk leven. Tevens lanceren zij niet op de laatste plaats ook een indirecte kritiek op de eigen tijd, op politiek en maatschappij, vooral met betrekking tot rechtvaardigheid, vrijheid en oorlog en vrede.

Later, in de tijd van de verlichting en in de 19^e eeuw komen we opnieuw utopieën tegen (cf. Proudhon, Marx: progressie, rechtvaardigheid, menselijke waardigheid, algemene welvaart; dit moet worden bereikt door de introductie van een bepaald politiek systeem).

Vandaag (20^e en 21^e eeuw) zijn utopieën vooral sciëntistisch-futuristisch aangelegd; zij focussen sterk op de spanningen tussen wetenschappelijk-technische vooruitgang, het mensbeeld, en de verhoudingen tussen mens en techniek (vgl. A. Huxley, *Brave new world*; G. Orwell, 1984).

De **basistekst voor alle utopieën** is bijna altijd **Plato's *Politeia***. Daarin vinden wij voor het eerst de idee van een ideaal staatswezen uitgewerkt. Het is geordend volgens verstand, moed en begeerte, waarin tevens de drie standen in die maatschappij ingedeeld zijn. **De rechtvaardigheid als hoogste deugd in de samenleving** kan worden bereikt, wanneer recht word gedaan aan de verschillend standen. **Tussen de drie onderscheiden deelgebieden op het individuele en het maatschappelijke vlak bestaat een correspondentie**. De begerende ziel, respectievelijk de derde stand, boeren en handwerkslieden, dient matigheid (**temperantia**) te betrachten. De vurige of gevoelsziel, respectievelijk de tweede stand, kooplui en krijgslieden, moet moedig zijn (**fortitudo**). De redelijke ziel, respectievelijk de eerste stand, filosofen, dient wijsheid (**prudentia**) na te streven. Ook de basisregels en een grondwet is daaraan geconformeerd.

Zowel bij Plato als ook bij vele latere utopieën gaat het niet zozeer om een algehele gelijkheid tussen de mensen, maar om de best mogelijke staatsinrichting, die over het algemeen ook elitaire trekken heeft.

In de Renaissance vinden wij een aantal utopieën, die – op verschillende manieren – tot vandaag de dag belangrijk en relevant zijn gebleven. Daarom zullen wij drie Utopieën nader belichten.

b) Thomas Morus

Biografie:

- geboren op 6 februari 1478 te London;
- 1490-1492: page bij Lord-Kanselier Morton;
- 1492-1496: rechten studies te Oxford en London;
- 1496: toelating als advocaat;
- 1501-1504: lectoraat in de rechten;
- 1504: afgevaardigde in het parlement;
- 1505: trouwt met Jane Colt;
- 1510: benoemd tot 'under-sheriff' van London;
- 1511: Jane Colt sterft; Morus hertrouwt met Alice Middleton;
- 1516: Publicatie van de 'Utopia';
- 1521: benoemd tot 'ridder';
- 1523: voorzitter ('speaker') van het Lagerhuis;
- 1529-1532: Lord-Kanselier van Engeland;
- 1534: Morus weigert de suprematie-eeed aan koning Hendrik VIII als hoofd van de kerk af te leggen; hij wordt in de Tower gevangen gezet;
- 6 juli 1535: terechtstelling: onthoofd.
- 1935: heiligverklaring door Paus Pius XI (Laatste woorden: "Ik sterf als trouwe dienaar van de koning, maar allereest van God."); feestdag (samen met bisschop John Fisher): 22 juni.

Het werk 'Utopia'

Thomas Morus heeft de Utopia niet geschreven als een handleiding voor de verbetering van de wereld. Hoewel dit werk ook een duidelijke kritiek levert aan de (mis-)toestanden in het Engeland van de 16^e eeuw, zo wil zij toch geen directe politieke en maatschappelijke handelingsadviezen geven aan de vorsten. Daarin verschillen de utopieën als genre van de staatstheorieën; deze laatsten (zoals Macchiavelli's 'Il Principe' – zie beneden) dagen de machthebbers uit de praktische voorstellen 'hic et nunc' toe te passen.

Morus' Utopia bestaat uit **twee delen**: een afrekening met de Engelse maatschappij van de 16^e eeuw, en een avontuurlijk reisbericht naar het eiland 'Utopia'.

In het **eerste deel** lanceert Morus een messcherpe kritiek op de door macht bezeten vorsten. Zij houden zich "liever met militaire dingen bezig dan met de kunsten van de vrede." Ook de handelaren en de kooplieden gaan zich te buiten. Samen met de machtigen vormen zij een complot van geld en politiek.

Deze eerste aanzet van een vroegkapitalisme, die het merendeel van het volk – vooral de boeren – uitbuit en vernedert, wordt door Morus scherp aangevallen en veroordeeld. Nood en ellende dwingen de armen er zelfs toe om te stelen, zodat zij in leven blijven. Maar door een onrechtvaardig rechtssysteem – op het stelen staat de doodstraf – maken ook op dit terrein de machtigen misbruik van het recht, om hun eigen machtspositie te handhaven.

In het **tweede deel** treedt de zeevaarder Raphael Hythlodeus op, die de ontdekker Amerigo Vespucci op zijn zeereizen heeft begeleid. Hij vertelt over een eiland Utopia, gelegen in de Zuidzee. In vergelijking met de Engelse hel is dat eiland een paradijs

op aarde. Op 'Nova Insula Utopia' heerst een radicale gelijkheid, alles behoort aan iedereen (er bestaat geen privé eigendom), en de regering is democratisch gekozen. In de 54 steden van het eiland hebben alle burgers hun leven lang het recht op woonruimte, en om de tien jaar mogen zij hun woningen onder elkaar ruilen. Toegepast op de 21e eeuw zou een dergelijke toestand betekenen: er bestaan geen lage loon inkomens meer, net zomin als werkelozen of zwervers. Niemand leeft in precaire verhoudingen of moet bang zijn om zijn werkplek te verliezen. Het geld is afgeschaft, en het recht dient de gerechtigheid en niet de heersende klasse.

Raphael schetst Utopia als een ideale communistische maatschappijordening:

- iedereen is verplicht om te werken, maar maximaal 6 uur per dag;
- de staat verdeelt kleren (uniformen) aan zijn burgers;
- de maaltijden worden in grote eetzaal gezamenlijk ingenomen;
- scholen en ziekenhuizen zijn gratis en van het hoogste niveau;
- de bewoners zijn niet bijzonder godsdienstig, maar zij hebben interesse in het christendom, omdat Christus de communistische leefwijze van zijn leerlingen goedgekeurd zou hebben.

Deze waarlijk u-topische voorstelling van Utopia lijkt echter verdacht op een verlossing van de mens hier op aarde, en niet pas in de hemel. Op het eerste gezicht lijkt hier het volkomen staatswezen gevonden te zijn. Maar Morus – die zegt dat sommige van deze utopische kenmerken toch ook in Engeland verwezenlijkt zouden moeten worden – is er zich van bewust dat deze aardse volkomenheid ook 'unheimlich' en angstaanjagend kan worden. Immers, het geluk van de bewoners van Utopia wordt hen als het ware opgedrongen; zij worden door de staat als technische beleidseenheden behandeld, wiens leven onderworpen wordt aan een collectieve nuttigheid. **Het rijk van de vrijheid heeft als keerzijde van de medaille het rijk van de noodzakelijkheid.** Kan zo'n maatschappij wel functioneren?

Thomas Morus lijkt zelf heen en weer geslingerd te zijn van zijn eigen idee van 'Utopia'. Want enerzijds wil hij een maatschappij opbouwen die goed en rechtvaardig genoemd kan worden, en daartoe moet zij op morele idealen gegrondvest zijn. Een macht en een economie die de maatschappij alleen naar de waarde van het geld beoordeeld, kan alleen geperverteerd zijn. Daarom moet het individuele egoïsme te kop worden ingedrukt, en het recht en de wetten op Utopia volledig op het algemeen welzijn georiënteerd zijn. **Anderzijds** geeft Morus er duidelijk blijk van dat Utopia ook een droevig dwanggebeuren is. Eer heerst wel gelijkheid, maar zonder werkelijke vrijheid, die immers altijd het risico van het 'malum' met zich mee brengt. Bovendien bestaat er tussen staat en familie geen 'derde sociale sfeer', dat wat wij – modern gesproken – 'maatschappij' noemen. Aan het einde van Utopia is Morus zelf wantrouwig. De ommekeer van de verkeerde wereld zou weleens een verkeerde stap kunnen zijn. In de Utopia ligt al verborgen de dystopie op de loer. Morus laat het aan de fantasie en creativiteit van de volgende generaties over hoe je het beter kunt maken.

Thomas Morus stond aan de drempel van een tijdsgewricht. Hij heeft dit duidelijk gezien en een poging gedaan voor een andere, betere maatschappelijke ordening. Deze **sociaal-utopische dromen** kunnen ook vandaag de dag inspireren in tijden van onzekerheid en wegbrekende ordeningen. **Het gevecht om waarheid,**

gerechtigheid en vrijheid mag niet verstommen en door economische of technische onderdrukking worden afgesneden. Thomas Morus wist dat wij mensen ons steeds mogen uitstrekken naar wat voor ons ligt.

c) Erasmus van Rotterdam

Een andere grote humanist was Desiderius Erasmus van Rotterdam. Hij was bevriend met Thomas Morus en net als hij bezorgd om de ontwikkelingen in de 16^e eeuwse maatschappij. Bedreigingen van de christelijke gemeenschap van buiten en van binnen, inspireerden hem publicaties die vooral een vreedzame samenleving op het oog hadden. **Erasmus' utopie van een ideale samenleving was vooral gelegen in de oproep tot verantwoordelijkheid en het moreel voorbeeldkarakter van de machthebbers.** Daartoe schreef hij in 1515 voor de jonge prins (later keizer Karel V.) de 'Institutio principis christiani' ('de opvoeding van een christelijke vorst'), en twee jaar later de beroemd geworden vredesklacht 'Querela pacis'.

Biografie

- geboren op 28 oktober 1466 (of 1467 of 1469) in Rotterdam; 'filius illegitimus': dit was zijn hele leven een 'zware last';
- 1473-1478: leerling op de parochieschool te Gouda;
- 1478-1483: studies aan de Latijnse school te Deventer (o.a. leert hij Grieks; zeldzaam in die tijd);
- 1487: intrede in klooster Emmaüs te Gouda;
- 1492 (24 april): priesterwijding (wegens zwakke gezondheid krijgt Erasmus dispensatie in sommige priesterlijke taken);
- 1495-1506: studies en verblijf in Parijs en Engeland (eerste geschriften);
- 1506-1509: verblijf in Italië (publicatie van 'Lof der zotheid');
- 1509-1529: afwisselend verblijf in Bazel en in de Nederlanden (Antwerpen, Brugge, Leuven, Mechelen; o.a. ook opvoeder van de latere Karl V.; uitgebreide publicatiewerkzaamheden, o.a. ook van de 'Querela Pacis');
- 1529-1534: verblijf in Freiburg (Zuid-Duitsland);
- 1535: terugkeer naar Bazel;
- Erasmus sterft op 12 juli 1536 te Bazel (graf in de Münster van Bazel)

Het werk "Querela pacis"

Om de vrede was het in het 15^e eeuwse Europa niet goed besteld. In het Oosten dreigde het Osmaanse Rijk steeds dichterbij het Latijnse Westen te bereiken; Daarnaast had – eveneens in het Oosten - ook het opkomende Moskou machtpolitieke ambities. En de Latijnse '**societas christiana**' was zelf bezig om in concurrerende macht-constellaties uiteen te vallen. De particuliere interesses van dynastieën en vorstenhuizen met hun volkeren en landen was meer en meer het bouwprincipe geworden. Het gevecht om resources, invloedsferen, territoria en onderdanen hoorde tot de alledaagse bezigheden. Daaraan konden zich noch de

grotere machten als Frankrijk met Karl VIII en de Duitse landen met hun keizer en de keurvorsten noch de vele kleine opdringerige vorstendommen noch de Renaissance Pausen met de kerkelijke staat onttrekken. Nieuwe uitvindingen in de krijgskunst en de vestingbouw maakten de gevechten bovendien steeds strijdvaardiger en verbeterd, met alsmaar grotere verliezen van mensenlevens.

Vooraf het Noorden van Italië was aan het begin van de 16^e eeuw herhaaldelijk het strijdtoneel van Frankrijk, Venetië, de Habsburgers, de Medici en Paus Julius II geworden. De jaren 1516/1517 brachten echter een zeker lichtblik van vrede. Op Julius II volgde Paus Leo X, die weliswaar evenzeer familiale interesses had vanwege zijn bloedsbanden met de Medici, maar hij zocht toch naar een vredesunie tussen de strijdende Europese partijen. De achterliggende gedachte was ook het vormen van een gemeenschappelijke alliantie tegen de Osmaanse expansie. Zijn initiatief werd aan de vorstenhoven welwillend ontvangen, zodat er vredesovereenkomsten gesloten werden (Noyon 1516; Brussel 1517), die het uitzicht op een tijd van vrede lieten toenemen.

In deze onzekere tijd van oorlogsjaren en hoop op eendracht en vrede, waren er drie alom bekende humanisten die met invloedrijke geschriften nieuwe politieke theorieën gingen ontwikkelen om enerzijds vrede en stabiliteit en anderzijds ook heerschappij te vestigen en te rechtvaardigen. De Florentijn **Niccolo Machiavelli** schreef zijn **“Il Principe” (“De vorst”)**, die een tot dan toe ongekenne strijdvaardigheid propageerde en voor de vorst het gebruik van vele vormen van machtsmiddelen wilde legitimeren. Niet moraal, vredelievendheid of vroomheid, maar list, geweld en misdaad worden als politieke methoden aanbevolen, om het eigen territorium te verdedigen en uit te breiden. In 1517 lag het geschrift als manuscript in menig vorstenhuis op tafel, maar pas de gedrukte versie van 1532 maakte carrière.

Niet onder de indruk van deze antichristelijke sociaalpolitiek, vervaardigt **Erasmus van Rotterdam** in 1517 een eigen geschrift rond deze problematiek, de **“Querela pacis”, de “Klacht om de vrede”**. Dit in opdracht geschreven werk brandmarkt aan het begin de tendenties om de vrede te torpederen, en herinnert aan de christelijke plicht tot vrede. Reeds de volledige titel van het werk draagt deze vermaning in zich: **“Querela pacis undique gentium eicatae profaligataeque” – “De klacht om de vrede, die door alle volkeren verstoten en vernietigd werd”**.

In zijn principiële uiteenzetting diagnosticeert Erasmus een **verval van de Latijnse christenheid**, die door macht-egoïsme elkaar vertrappen: “Eén stam wordt tot uiteenzetting met een ander gedreven, stad tegen stad, partij tegen partij, heerser tegen heerser.” - Ook eerste **pre-nationale structuren** durft hij aan de kaak te stellen, die in zijn ogen het machtsstreven alsmaar voort doen schrijden: “De Engelsman is de vijand van de Fransman, enkel en alleen omdat hij Fransman is. De Schot is voor de Brit een vijand, enkel en alleen vanwege zijn Schot-zijn. De Duitser is vijand van de Fransman, de Spanjaard van beiden.” Ten derde brandmarkt hij ook het **misbruik van christelijke symbolen door politieke interesses**, zodat religieuze en politieke identiteit met elkaar vermengd worden. Nog vóór de eerste oorlogen in naam de katholieke of protestantse belijdenis, waarschuwt de grote humanist reeds voor de **instrumentalisering van de godsdienst**: “Hun vaandels dragen het kruis [...]. Het kruis vecht tegen het kruis, Christus voert oorlog tegen Christus.”

Het haast profetisch vooruitzicht op de verscheurdheid van de christelijke eenheid, stelt Erasmus de **geestelijke verbondenheid** tegenover. Waarom is er onder de vorsten de tendens tot een nationale en religieuze vijandschap. “Waarom wil de

mens niet liever de mens, de christen niet liever de christen het goede doen? Waarom is een onnozele zaak sterker dan de banden van de natuur, de banden van Christus? De ruimte scheidt alleen de lichamen, maar niet de geesten.” – De Rijn scheidt Fransmannen van Duitser, maar niet christenen van christenen, zo moet men deze klacht wel begrijpen. Of, zoals de Pyreneeën Spanjaarden van Fransmannen scheidt, de zee de Engelsen van de Fransen, “...maar zij heffen toch niet de gemeenschap van de Kerk of de religie op.” (... at dirimunt Ecclesiae communionem.”). Particulariteit en vijandschap worden door de herbezinning op de ‘populus christianus’ overwonnen, op het christelijke volk dat de verschillende stammen overkoepelt, en op de gemeenschappelijke Ecclesia, “waar hetzelfde huis allen omvat.” (“... eadem omnes habet domus.”).

Niet geweld en oorlog kunnen een gemeenschappelijk bewustzijn bevorderen en opbouwen, maar enkel de **aantrekkingskracht van de christelijke vrede**. Dit christelijk-humanistische ideaal is gefundeerd op de overtuiging dat een pedagogisch inzicht in de goede ordening en de destructieve krachten als vanzelf de vorsten ertoe brengt, het ware geluk in een gezamenlijke christenheid te zoeken. Dan – zo Erasmus – “wordt voor alle heersers de heerschappij verhevener, omdat zij heersen over vrome en gelukkige mensen, zodat zij meer door de wet dan met behulp van wapens heersen. De waardigheid van de vorsten wordt groter [...], het volk verkrijgt rust in welvaart, en welvaart in rust.”

Erasmus’ klacht om de vrede was **geen succes** vergund. Zijn utopisch visioen is weliswaar niet op een ander eiland gelokaliseerd of vooraf-gebeeld, maar als een ideale christelijke gemeenschap naar het voorbeeld van de eerste christenen voor een nabije toekomst geprojecteerd. Daartoe zouden de machthebbers en vorsten echter een vredelievende rationaliteit moeten betrachten; deze hoog gegrepen ethische grondslag werd echter door een alom heersende macht-bezetenheid tegengesproken. Reeds enkele jaren na het verschijnen van dit geschrift stortten de Europese volken zich in een oorlogstijdperk, dat in heftigheid en gruweldaden pas in de 20^e eeuw geëvenaard zal worden.

Op de keper beschouwt valt te constateren dat het vredesvisioen van Erasmus in 1517 **reeds anachronistisch en gedateerd** scheen. De macht-politieke interesses van de vorsten waren reeds zo sterk voortgeschreden, dat een beroep op een ‘res publica christiana’ ongehoord moest verstrijken. Zijn appel aan een christelijke broederschap, om te bouwen aan een gemeenschappelijk huis was op dat moment al niet meer toereikend om de richting te wijzen, want de **centrifugale krachten van machtstreven en politieke soevereiniteit** hadden reeds hoofden en harten van de toekomstige acteurs te zeer bezet.